

РОЗДІЛ I

Граматична семантика

УДК 81'371

Л. І. Булатецька – кандидат філологічних наук,
професор, завідувач кафедри англійської філології
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Граматикалізація: комунікативні стратегії та мотивації

*Роботу виконано на кафедрі англійської філології
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто явище граматикалізації на рівні: а) морфофонології, б) морфології, в) синтаксису. Обґрунтовано граматичні та прагматичні причини цього явища з позиції діячронії (морфофонологічні) та синхронії (морфологічні та синтаксичні).

У результаті граматикалізації відбувається: стирання меж між граматично канонізованими та граматикулізованими значеннями; розрізняється позитивна та негативна (або нейтральна) епістемічна позиція; перехід одиниці із закритої системи у відкриту; ідентифікується однонаправленість граматикалізації на всіх рівнях аналізу мовних одиниць.

Ключові слова: граматикулізація, функціональна переорієнтація, спеціалізація, виділення/затінення, конвенції, епістемічність, модифікація флексій, канонічний.

Булатецкая Л. И. Грамматикализация: коммуникативные стратегии и мотивации. В данной статье рассматривается явление грамматикализации на уровне: а) морфофонологии, б) морфологии, в) синтаксиса. Обосновываются грамматические и прагматические причины этого явления с позиций диахронии (морфофонологические) и синхронии (морфологические и синтаксические).

В результате грамматикализации происходит: стирание грани между грамматически канонизированными и грамматикализованными значениями; различие позитивной и негативной (или нейтральной) эпистемологической позиции; переход единицы из закрытой в открытую систему; идентификация однонаправленности грамматикализации на всех уровнях анализа языковых единиц.

Ключевые слова: грамматикализация, функциональная переориентация, специализация, выделение/затенение, конвенции, эпистемичность, модификация флексий, каноничный.

Bulatetska L. I. Grammaticalization: Communicative Strategies and Motivations. The article is devoted to the phenomenon of grammaticalization at the: а) morphophonological, б) morphological, с) syntactical levels. The grammatical and pragmatic reasons of this phenomenon are grounded from the diachrony (morphophonology) and synchrony (morphology and syntax).

The result of grammaticalization brings to: obliteration the boundary between grammatically canonical and grammaticalized meanings; differentiation of positive and negative (or neutral) epistemic stance; transition of the unit from the closed to the open system; the unidirectionality of grammaticalization is identified at all levels of the language units analysis.

Key words: grammaticalization, functional re-orientation, specialization, foregrounding/backgrounding, conventions, epistemology, flexion modification, canonical.

Постановка наукової проблеми та її значення. Загальновізнаним є визначення граматикулізації як процесу, в якому лексична форма мовної одиниці починає вживатися у статусі граматикуліційної функції і таким чином нейтралізується значення лексичної форми.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Французький вчений А. Мейє пов'язував цей термін лише з такими процесами, у яких йому надаються нові додаткові узагальнені функції [7]. Ці нові функції терміна швидко отримували високу частоту

дистрибуції через свої канонічні форми. Є. Курилович дав таке пояснення процесу граматикалізації: як тільки форма набуває статусу граматичної функції в конкретній дистрибуції, вона поширюється в контексти, у яких її граматичне значення починає домінувати над лексичною значимістю [6].

Існують принципові припущення для пояснення явища граматикалізації, а саме: її контекстуальна обумовленість. Варто звернути увагу, що граматикалізація розуміється як поступовий (градуальний) процес, тому природним є співіснування старих і нових форм одночасно. Про це неодноразово наголошували Хоппер та Траугот [5, 301]. Явище мало й інше термінологічне тлумачення – утримування (*retention*) [1, 109–122]. Утримування розуміється як індикатор шляху граматикалізації: нове значення появляється, але старе не зникає, воно утримується, наприклад, у дієслів і модальних дієслів у тому числі. Наприклад, дієслова *need* та *dare* симультанно виявляють значення як повнозначних дієслів, так і дефективних, тобто модальних.

Грамматикалізація пронизує всі мовні рівні і може виявлятися на морфофонологічному, морфологічному та синтаксичному рівнях.

I. Морфофонологічні параметри граматикалізації

За логікою дослідження низка афіксів, як-от *-ful*, *-less*, *-ship*, *-ly*, виникла із повнозначних слів (вільних морфем), які поступово набули статусу афіксів (зв'язаних морфем). Це явище стало кваліфікуватись як граматикалізація [3, 62]. На морфофонологічному рівні граматикалізація – це процес, у якому вільна морфема набуває властивостей афікса – і в лексиконі, і в граматиці. Для прикладу у словах *careful*, *beautiful* або *wonderful* афікс *-ful* походить від прикметника *full*, який спочатку вживався у складних словах, таких, як *mouthful*, *spoonful* і т. п. Як суфікс форма *-ful* поступово набула більш узагальненого та абстрактного значення «володіння певною властивістю», досить виразного за своїм ступенем вияву. Деривати із суфіксом *-ful* у нинішній час отримали певне функціональне звуження до рівня основи з абстрактним значенням, вони створили прикметники *careful*, *hopeful*, *hateful* і т. п. Цей афікс *-ful* протиставляється афіксу *-less*, що походить від давньоанглійського *leas* (*without*). Порівняймо *careless* – *careful*, *merciful* – *merciless*.

Такі афікси, як *-ful*, *-less*, однак, усе ще досить транспарентні (прозорі), проте в більшості випадків це вже граматикалізовані афікси. Вони граматикалізовані до такої міри, що їх походження не завжди зрозуміле зараз, бо унаслідок цього процесу первинне значення афіксів уже не може бути таким явним. Для прикладу суфікс *-ship* у слові *hardship*, *craftsmanship* походить зі старогерманської форми *skap* «*to crute*» (який споріднений із сучасним у англійському *shape* і німецькому *shöpfen create*) та означає стан чи умову «бути таким чи іншим», а коли його приєднано до іменників, то *-ship* означає стан чи властивість тої сутності, яку означає сам іменник, тобто бути другом (*friendship*) чи художником (*craftsmanship*): адгерентна властивість (дискретність) стає інгерентною (холістичністю).

Таким же доволі складним є й процес граматикалізації англійського адвербіального суфікса *-ly*, наприклад, у слові *beautifully*. Цей суфікс походить від середньоанглійського *-lich*, давньоанглійського *-lic*, що означає *body* (особа), як суфікс *-lic* означає *in a manner characteristic of some person or thing*, а пізніше він абстрагувався до значення *manner* у найменш спеціалізованому його вияві.

II. Морфологічні параметри граматикалізації

Безперечно, граматикалізація – явище тривале. Вивчення зміни граматичної форми мотивується етимологічними коренями. У морфології це можна проілюструвати на прикладах семантичних та функціональних переорієнтацій морфологічних значень. Основний характер граматикалізації на морфологічному рівні зводиться до семантичної нейтралізації морфологічної одиниці й розширення дистрибутивних меж у її неспеціалізованій функції [9]. Показовою з цього розгляду і найбільш частотною є трансформація лексичного значення дієслова «*to go*» до статусу вторинного функціонального елемента:

1. *Jane is going to London next week.*
2. *Jane is going to London to work at an office.*
3. *Jane is going to work at an office.*

У реченнях 1–2 значення руху в дієслові *to go* підсилюється вживанням директива *to London*. На прикладі видно, що граматикалізація одностороння: від конкретного значення руху до абстрактного значення наміру, а значить – із відкритого класу категорії до закритого [8, 4]. Не всі лексичні одиниці однаково піддаються граматикалізації. Це справа етнокультурної та мовленнєвої специфіки конкретного співтовариства [4, 146].

III. Синтаксичні параметри граматикизації

Морфофологічні, морфологічні та синтаксичні прояви граматикизації когнітивно обґрунтовані, вони мають спільну концептуальну структуру й відрізняються лише тим, який аспект цієї концептуальної структури виділяється, а який – затінюється. Якщо для різних мовних рівнів концептуальна структура при граматикизації є спільною, то, зрозуміло, що вона логічно поєднує морфологію, синтаксис і дискурс. Синтаксична форма в англійській мові чітко аналітизована, а тому порядок слів відіграє головну роль у визначенні функцій окремих елементів простого речення та статусних зв'язків у складному складнопідрядному реченні (головне речення вводить підрядне). Це диктується граматичними правилами та загальновідомими конвенціями. Однак на рівні дискурсу граматичні правила поступово втрачають свою граматичну облігаторність за рахунок поступового набуття ними домінуючої функції інформативної переваги: саме інформативна насиченість підрядного речення «виштовхує» головне речення у підрядну затінену позицію [9, 257]. Ця позиційна трансформація підтверджується наступними прикладами:

1. *I think, that he will come in time.*
2. *I think he will come in time.*
3. *He will come in time, I think.*
4. *He will come in time.*

Головне речення *I think* (1) вводить підрядне за канонами нормативної граматики, але інформативна значимість підрядного *he will come in time* переважає формальну значимість інтродуктора (головного речення) і понижує його статус до функції несуттєвого доповнення, яке переходить у формальну позицію простого коментаря (3). Ця функціональна переорієнтація явно мотивується вимогами дискурсивного порядку. Таким чином, складне речення спрощується до рівня простого, у якому сам коментар не такий уже й важливий, і його навіть можна опустити (4).

Граматикизація на синтаксичному рівні стосується не тільки функціонально-семантичної переорієнтації обов'язкових синтаксичних одиниць, а й службових елементів, які не елімінуються, а набувають нового смислу, як-от сполучники *when, if, since*.

Незважаючи на подібність сполучників *if* та *when*, вони отримують значні синтаксичні доповнення до свого канонічного значення умови (*if*) та часу (*when*). Підрядне речення часу (*when-clause*) означає реальність, навіть якщо ця реальність співвіднесена з майбутньою дією; підрядне речення умови (*if-clause*), не констатує, однак, що така вірогідність реального можлива. Відмінність між *when* та *if* як елементами більш широкого явища (яке не може бути жодним чином обмежене лише значеннями, що фіксуються у підрядних реченнях часу та умови) – це додаткове значення епістемічності [2, 45]. Епістемічність – це основний параметр, за яким здійснюється аналіз форми і значення мовної одиниці будь-якого рівня. За цим параметром граматикизація є обов'язковою та однопідресною.

Сполучники *if* та *when* розрізняються як позитивне та нейтральне значення: *when* – маркує позитивну епістемічність, тобто обов'язковість дії стосовно описуваної ситуації, час якої ще наступить, тоді як *if* має нейтральне факультативне значення, указуючи на дію, яка може і не відбутися в очікуваний час. Як бачимо, смисли *if* та *when* за характером епістемічності суттєво відмінні.

Аналогічно додаткові функції граматикизації проявляються також і в сполучників *if* та *since*. Проте в цій опозиції сполучник *since*, а не *if* маркує позитивну епістемічність.

Це явище можна проілюструвати прикладами:

- I. (1) *When she awakes* (позитивна епістемічна позиція) *she will think the magician has been here.*
- (2) *If she awakes* (нейтральна епістемічна позиція) *she will think the magician has been here.*
- II. *Since she knows the truth* (позитивна епістемічна позиція) *we shall justify her.*
- If she knows the truth* (нейтральна епістемічна позиція) *we shall justify her.*

Як бачимо на прикладах, елемент *if* маркує нейтральну епістемічну позицію, *when* та *since* фіксують позитивну епістемічну позицію, тобто дію більш вірогідну стосовно її реалізації.

Зміни, спричинені граматикизацією, призводять до:

- а) розмитості меж між канонічним, граматично обґрунтованим значенням та граматикизованим;
- б) зміни порядку слів у складних реченнях;
- в) функціональної модифікації флексій у лексемах;
- г) переходу мовної одиниці із більш прототипної до менш прототипної групи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На підставі сказаного можемо зробити висновок, що причинами граматикалізації є:

- 1) когнітивні напруженість та стриманість у значенні певної граматичної форми;
- 2) комунікативні стратегії, обумовлені різними комунікативними інтенціями;
- 3) мотивації (експресивність, економія, релевантність тощо).

Список використаної літератури

1. Bybee J. L. The evolution of future meaning / J. L. Bybee // Papers from the Seventh International Conference on Historical Linguistics. – Amsterdam : Benjamins, 1987. – P. 109–122. In: A. G. Ramat, O. Carruba, G. Bernini, W. Pagliuca (1987).
2. Dancygier B. Mental Space in Grammar / B. Dancygier, E. Sweetser. – Cambridge : CUP, 2005. – 295 p.
3. Dirven R. Cognitive Exploration of Language and Linguistics / R. Dirven, M. Verspoor. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1998. – 288 p.
4. Heine B. Cognitive Foundation of Grammar / B. Heine. – N. Y. : OUP, 1997. – 185 p.
5. Hopper P. Grammaticalization / P. Hopper, E. C. Traugott. – Cambridge : CUP, 2006. – 276 p.
6. Kurylovicz J. The evolution of grammatical categories / J. Kurylovicz // Esquisses Linguistiques. – München : Fink, 1965. – Vol. 2. – P. 38–54.
7. Meillet A. L'évolution des formes grammaticales. Scientia 12 / A. Meillet // Linguistique Historique et Linguistique Générale I. – Paris : Edward Chempion, 1912. – P. 130–148.
8. Rhee S. Frame of Focus in Grammaticalization. SECOZ / S. Rhee. – Oxford : Mississippi, 2000. – P. 4.
9. Ungerer F. An Introduction to Cognitive Linguistics / F. Ungerer, H.-J. Schmid. – London ; N. Y. : Longman, 1996. – 306 p.

Статтю подано до редколегії
20.03.2012 p.